

პაღიახ ითონიშვილი

ვაჟას ეთნოგრაფიული მონაცემები

ვაჟა-ფშაველას სამწერლო ასპარეზზე გამოცემულ ფშაველურულ ენაზე არც თუ ისე ცოტა იყო დაწერილი. მაგრამ არაქართველი მოგზაურები და მეცნიერები ქართველ მთელთა ყოფაში უფრო მეტად „ველურების“ ნაკვეთს ეძებდნენ და მკითხველს მათი ცხოვრების „ეგზოტიკით“ უფრო ხიბლავდნენ, ვიდრე სინამდვილის ჭეშმარიტი ასახვით. ზოგიერთი ისტორიოსი ხევისრეთის ხეებში გზადაკარგულ ჯვაროსნებს დაეძებდა და ოდესღაც მათი აქ შემოხიზნის „საბუთად“ ხმლის პირებსა და ხევისრეთა ტანსაცმელზე გამოსახულ ჯვრებს აღიარებდა, ხოლო ზოგი მათგანი ფშაურ დღეობათა რიტუალში ჰეტერიზმის სახესხვაობას ხედავდა.

ფშაველურული ენადა ქართველ მეკლევარს, და, აი, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში რაფიელ ერისთავის შემდეგ ამ კუთხეს ნიკო ურბნელთან ერთად მოველინა გენიალური პოეტი ვაჟა-ფშაველა, რომელმაც თავისი კალამი ეთნოგრაფიაშიც აამეტყველა. ჩარგალში დაბადებულმა და მამა-პაპურ ტრადიციებზე აღზრდილმა ვაჟამ მკითხველს სრულიად თავისებურად გააცნო მთის მდიდარი ეთნოგრაფიული სამყარო.

მთელთა ყოფა-ცხოვრების საფუძვლიანი ცოდნით აღჭურვილი მწერალს კარგად ჰქონდა წარმოდგენილი თავისი მშობლიური კუთხის ეთნოგრაფიულად შესწავლის საჭიროება. ამ ფრიად საპასუხისმგებლო ამოცანის გადაჭრას იგი უკავშირებდა თვით ცხოვრების პრაქტიკას, ხალხის ყოველდღიური მდგომარეობის გაუმჯობესების აუცილებლობას. ამიტომაც, რომ თავის ერთ-ერთ წერილში იგი გულისტყვივით აღნიშნავდა: „ყველა მხრიდან იბეჭდება წერილები გლეხთა ცხოვრებაზე ჩვენს ეურნალ-გაზეთებში, ხოლო ფშაველებზე ყველა სიღუმს“¹.

ვაჟამ მტკიცედ გადაწყვიტა გამოხმაურებოდა მთელთა ცხოვრების მტკივნეულ საკითხებს, ვინაიდან, როგორც თვითონვე ასაბუთებდა, „ღრომ მოიტანა, ამინდი დადგა ისეთი, რომ უსათუოდ, ვისაც სოფლისათვის და სოფელთათვის გული შესტიყვა, უნდა სთქვას თავისი სათქმელი, გამოაქვეყნოს თავისი დაკვირვება, ცოდნა, თავისი აზრი“¹. ამ საპატიო საქმის შესრულების პირველ წინაპირობად ვაჟას მიაჩნია ხალხის ყოფა-ცხოვრების ჩვენება „ისე, როგორც არის, უფერადოდ, გადაუქარბებლად“².

სამეცნიერო კვლევის მუშაობაში ვაჟა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა სწორი მეთოდის გამოყენებას. მისი შეხედულებით, „მეთოდი სასწორია, საზომი, რომლითაც უნდა აიწონოს და გაიზომოს ასაწონი და გასაზომი“. მეცნიერული მეთოდის მომარჯვების გარეშე მას წარმოუდგენლად მიაჩნდა თვით ისტორიული ფაქტის უკრიტიკოდ აღიარება. განსაკუთრებით ებრძოდა ვაჟა წინასწარ აკეიტიბული საეგვიბო თეორიის ფონზე მასალის ამეტყველების ხერხს, მის სუბიექტურ ახსნას. მას მართებულად მიაჩნდა თავდაპირველად სანდო მასალების მოპოვება, ხოლო მისი შეჯერება-დამუშავების შემდეგ შესაფერისი დასკვნის გამოტანა.

ის მწერლები, რომლებიც ეთნოგრაფიაში მუშაობდნენ, კვლევის პრაქტიკაში იყენებდნენ შედარებით-ისტორიულ მეთოდს. ამ მეთოდის უპირატესობაზე ილია ვრცლად ლაპარაკობდა თავის პუბლიცისტურ წერილებში, რითაც ეთნოგრაფიაში მომუშავე დასს გარკვეულ მიმართულებას აძლევდა. ამ პლეადაში ჩამბული ვაჟა კონკრეტულად არაფერს ამბობს, თუ რომელი მეთოდი მიაჩნია სწორად და მისაღებდ, მაგ-

¹ იქვე.

² იქვე.

¹ ვაჟა-ფშაველა, ტ. VII, 1956, გვ. 265.

რამ საევეო არაა, რომ ისიც შედარებით-ისტორიულ მგთოდს ამჯობინებდა. ეს აშკარადლება მისი ეთნოგრაფიული წერილებიდან, რომლებიც უმეტეს შემთხვევაში აღწერილობითი ხასიათისაა, მაგრამ ზოგიერთი მათგანი ამ ფარგლებს სცილდება. ზოგიერთ წერილში ადგილობრივ მასალებთან ერთად ავტორის მოშველიებული აქვს სხვა ქვეყნებისათვის დამახასიათებელი პარალელებიც.

ამასთან ერთად, ქართველ მთიელთა ყოფაცხოვრებისა და წეს-ჩვეულებების ამსახველი მასალების გვერდით ვაჟა მარჯვედ იყენებს საქართველოს ისტორიულ წყაროებს, ქართველ მოღვაწეთა გამოკვლევებს და საქირა შემთხვევაში ზოგადი ეთნოგრაფიის მონაცემებსაც. იგი არაერთგზის იმორწმებს ისეთი ცნობილი სპეციალისტების ნაშრომებს, როგორც იყვნენ ტილორი, ლებოკი, სპენსერი, კოვალევსკი და ა. შ., XIX საუკუნის ქართველ მწერალთა შორის ეთნოგრაფიის თეორიულ ცოდნაში ილას შემდეგ გაძნელებოდა ვაჟას გვერდით ვისიმე დაყენება.

ბევრი თავის თანამედროვის წინაშე ვაჟას ის დიდი უპირატესობაც აქვს, რომ ეთნოგრაფიულ ფაქტებს ის აკვიწრს როგორც მათი უშუალო მოწმე, პირადი დამკვირვებელი. მაგრამ აღწერაცაა და აღწერაც. ვაჟას ეთნოგრაფიული წერილებისათვის უცხოა ფაქტების შშრალად აღნუსხვის ხერხი. მოვლენებს ვაჟა გვაცნობს მიმზიდველად, მეტყველი ფერებით. ზოგიერთი მისი ეთნოგრაფიული წერილი მხატვრული ნაწარმოების სიმალლეზე დგას და შეუნელებელი ინტერესით იკითხება. რაც შეეხება მის მხატვრულ ნაწარმოებებს, იქ ეთნოგრაფიული მასალა მოცემულია მალაო მხატვრული ოსტატობითა, და თან არაჩვეულებრივი სიზუსტით. ვადაპარბებული არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ არც ერთ პოეტურსა და პროზაულ ნაწარმოებში ვაჟა ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს არ დალატობს. „აღუდა ქეთლავურსა“ თუ „მოკვეთილში“ ხალხური წესჩვეულებები ისევე ზუსტადაა აახული, როგორც მის ეთნოგრაფიულ წერილებში.

როდესაც ეთნოგრაფიაში ვაჟას დამსახურებაზე ელაპარაკობთ, თავისთავად იგულისხმება მისი თითქმის ყველა ნაწარმოების ამ თვალსაზრისით განხილვა. მაგრამ ვაჟას შემოქმედების ამგვარი ანალიზი და თემტიკურად გამოყოფილი საკითხების თანმიმდევრულად გაღმოცემა ამჟამად შორს წაგვიყვანდა. ამიტომ წინამდებარე წერილში მხოლოდ ზოგიერთი საკითხის მოკლე მიმოხილვით დავკმაყოფილდებით.

ვაჟას მეცნიერულად აქვს შესწავლილი ქართველ მთიელთა საქორწინო წეს-ჩვეულებები.

მისი ეთნოგრაფიული წერილებისა და ზოგიერთი მხატვრული ნაწარმოების მიხედვით ვეცნობით ქორწინების საკმაოდ რთული ინსტიტუტის ისეთ საფეხურებს, როგორცაა დაქორწინებისათვის საყალბელო წინაპირობები, ნიშნობის სახეობანი, ნიშნობიდან ქორწინამდე არსებული ურთიერთობის ხასიათი, ქორწილი და საქორწილო რიტუალი და, ბოლოს, ქორწილის შემდგომი ეტაპი.

ვაჟას ყველა ნაწარმოებში, სადაც ქორწინების წესებია აღწერილი, ამგვარი თანმიმდევრობა არაა დაცული. გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ ხევსურული ქორწილისადმი მიძღვნილი სპეციალური წერილი¹.

ვაჟას ნაწერების მიხედვით, დაქორწინებისათვის საყალბელო წინაპირობათა მწკრივში ექცევა ეკზოგამია (ქორწინების აკრძალვა გარკვეული მოტივით), გვარ-ჩამომავლობის ღირსება-ნაკლოვანებანი და მექორწინე წყვილის პირადი თვისებები. ვაჟა ადგენს ეკზოგამიის დაცვის წესის არსებობას როგორც სისხლიერი ნათესაობით შეკავშირებულ სოციალურ უჯრედში (გვარი), ისე ლოკალურ ერთეულებში (სოფელი, მიკროთემი). გარკვეული აქვს ისიც, თუ რა ნიშნებით განისაზღვრებოდა პიროვნების პირადი თუ შთამომავლობითი ღირსება და ამის შესაბამისად რანაირი ხასიათი ჰქონდა საქორწინო-სამოყვრო ურთიერთობის მოწესრიგებას.

ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ეკზოგამიის დაცვის წესი გვარსა და ლოკალურ ერთეულში. საქართველოს სხვა კუთხეებში დამოწმებულ ანალოგიურ მასალებთან ერთად ვაჟას ეს ცნობაც იმის მაჩვენებელია, რომ ეკზოგამია გვარის მთლიანობის ერთ-ერთი ნიშანი იყო და გაღმონაშთის სახით დიდხანსაც შემოინახა ჩვენი ქვეყნის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში. ვაჟასეული მიმზიდველი და საინტერესო აღწერილობა საყურადღებოა იმ მკვეთრად განსხვავებული თავისებურებებით, რაც ფშაურსა და ხევსურულ საქორწინო რიტუალს ახასიათებდა.

ვაჟას დამსახურებად უნდა ჩათვალოს არა მარტო საქორწინო წესების ისე აღწერა, როგორც მისი ეპოქის ფშავსა და ხევსურეთში არსებობდა, არამედ ზოგიერთი საკითხის მეცნიერული განზოგადებაც. შავალითად, როცა იგი ეხება მოტაცებით ქორწინების ჩვეულებას, რაც გაღმონაშთის სახით მთიელთა ყოფაში ჯერ კიდევ ცოცხლობდა, მიუთითებს მის საყოველთაოდ გავრცელებაზე მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხებში. ნათქვამის დასასაბუთებლად იგი იშველიებს ზოგადი ეთნოგრაფიის მონაცე-

¹ ვაჟა-ფშაველა, „ხევსურული ქორწილი“, ტ. VII.

მებს და იმორჩეობებს XIX საუკუნის ცნობილ მეცნიერთა გამოკვლევებს, სადაც აღნიშნულია, რომ მოტაცებით ქორწინების წესი საზოგადოებრივი ურთიერთობის გარკვეულ ეტაპზე დამახასიათებელი იყო ევროპის მკვიდრთათვისაც, ხოლო ბოლო დროისათვის შემორჩა განვითარების დაბალ საფეხურზე მყოფი ხალხების ეთნოგრაფიულ ყოფას. ცნობები აღნიშნულ საკითხზე ფართოდაა წარმოდგენილი გამოჩენილი ინგლისელი ეთნოგრაფის ედუარდ ტეილორის ფუნდამენტალურ გამოკვლევაში («აქაცობრიობის წინააღმდეგ ისტორიული ყოფა»), რომელსაც ვაჟა არაერთგზის იყენებს და საკვლევი პრობლემისადმი თავის დამოკიდებულებას ახსენებს.

კვლევის ასეთსავე ხერხს მიმართავს ვაჟა მეორე საკითხის ახსნასთან დაკავშირებითაც. ფშავის მაგალითზე მას აღნიშნული აქვს, რომ დაქორწინებული მამაკაცი ქორწილის დღიდან «ნახევარი წლის განმავლობაში არ ელაპარაკება ცოლს, ოჯახში «ახალყოლინი» — ასე ეძახიან ახალ დაქორწილებულებს, — უმძრახად სხედან და თუ არაფერს ჰხედავენ, რა თქმა უნდა, ერთმანეთს დაუტკბებიან»¹.

თუ ახალდაქორწინებულთა ურთიერთობაში ნახევარი წლით უმძრახობა იყო საეალღებულებაშიც საერთოდ არ ჰქონია ადგილი სითამამეს. «ფშაველი ქმარი და ცოლი ისე დაპებრდებიან, რომ ერთმანეთს სახელს არ დაუძახებენ, — ეს უნამუსობად, სირცხვილად მიიჩნეოდა. ათასში ერთი გამგულ-გამომგული ფშაველი თუ არ ემორჩილება ამ ჩვეულებას, თორემ დანარჩენს — უმეტესობას კი ისევ მაგრა უჭიდიო ხელი ამ ჩვეულებას უდრ. როდესაც «არ მფადისას» იძახის ფშაველი, ეს იმის ნიშანია. რომ ცოლს ეძახის»². ვაჟა აქვე აღნიშნავს მამამთლისადმი რძლის მოკრძალება-უმძრახობის ფაქტს.

მართალია, ოჯახში გაბატონებულ წესი პერიფრაზებით ლაპარაკისა ვაჟამ ერთი კუთხის მაგალითზე აღწერა, მაგრამ აღნიშნული ჩვეულება მას მარტოდენ ფშაურ მოვლენად როდი მიიჩნია. ვაჟას საესებით ნათლად ჰქონდა წარმოდგენილი, რომ აშკვარი რეჟიმი ბატონობდა სხვა ხალხების საოჯახო ყოფაშიც. შორეული პარალელების დაძებნის მიზნით პოეტი ამ შემთხვევაშიც ედუარდ ტეილორის ხსენებულ გამოკვლევას მიმართავს, სადაც მამამთლთან რძლის, ხოლო სიდედრ-სიმამართან სიძის მორიდება-მოკრძალების ანალოგიური წესებია აღწე-

რილი სხვადასხვა ხალხის ეთნოგრაფიულად. ეს ფაქტიც იმის მაუწყებელია, რომ აღწერილ ჩვეულებას ვაჟა უყურებდა არა როგორც მხოლოდ ქართული ხალხის ყოფის ელემენტს, არამედ როგორც საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარების ერთ გარკვეულ საფეხურზე წარმოქმნილსა და მრავალი ხალხისათვის საზოგადოდ დამახასიათებელ მოვლენას.

ეთნოგრაფიულ წერილებსა და მხატვრულ ნაწერებში ვაჟა საქორწინო წეს-ჩვეულებებთან ერთად აღწერს მთელთა საოჯახო ყოფის ზოგიერთ თავისებურებას. ამ აღწერილობათა მიხედვით ფშავის ძველ ეთნოგრაფიულ ყოფაში მოწმდება დიდი ოჯახების არსებობა. ასეთ ოჯახში 40-60 სული ცხოვრობდა, ზოგიერთ შემთხვევაში კი მთელი გვარი ერთ ქერქვეშ ბინდობდა. ხალხურ გადმოცემებთან ერთად ვაჟას ამის დამამტკიცებელ საბუთად მიიჩნია მატერიალური კულტურის ისეთი ძეგლები, როგორიცაა აკლდამები. მისი დაკვირვებით, «ძველად რომ ოჯახები დიდი იყო და მთელს გვარს შეიცავდა, ამას დღეს დოღმენები (აკლდამები) ამტკიცებენ, — საგვარეულო სამარე, სადაც მთელი ოჯახის წევრები იმარხებოდნენ»¹.

ვაჟას ცნობით, ფშავეში, ისევე, როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში, დიდი ოჯახის მეთაურობა უფროს მამაკაცს ევალებოდა, მაგრამ «დიდს ოჯახში დედაცაც ბევრი იყო. ამ დედაცაცების სიმრავლემ დაბადა «დიასახლისობა». დიასახლისის მოვალეობა იყო: სახლის დაგვა, დაწმენდა, პურის დაფქვა, სისმელ-საქმელის მომზადება და სხვ. დიასახლისი ერთის წლის ვადით დგებოდა»².

როგორც აქედან ნათლად ჩანს, ოჯახის საერთო ხელმძღვანელი და მმართველი იყო მამაკაცი, ხოლო საქალეზო საქმეებს დიასახლისი განაგებდა. ანალოგიური ვითარება მოწმდება საქართველოს სხვა კუთხეებშიც (ქართლი, სვანეთი, თუშეთი, ხევი), ოღონდ ერთი განსხვავებით: თუ ფშავსა და მთიულეთ-გუდამაყარში დიასახლისობა მორიგეობით ხსითათს ატარებდა, ზოგიერთ კუთხეში დიასახლისობა ოჯახში ყველაზე ხნეირი დედაცაცის მუღმიე უფლებას შეადგენდა. ასე იყო, მაგალითად, ხევიში. მოხვეის ოჯახში დიასახლისობდა წლოვანებით უფროსი, გამოცდილი ქალი და ის ხელმძღვანელობდა რძლების საქმიანობას. რძლებს თავიანთი ასაკის შესაბამისად ეკისრებოდათ საოჯახო საქმის შესრულება. ფშავის მაგალითზე კი ვაჟამ ხევისაგან განსხვავებულ

¹ ვაჟა-ფშაველა, «ხევსურული ქორწილი». ტ. VII, გვ. 9 — 10.

² იქვე.

¹ იქვე, გვ. 137.

² იქვე, გვ. 63.

და მთოულეთ-გულდამაყარში არსებული ჩვეულების მსგავსი წესი აღწერა.

ეს ვითარება საყურადღებოა ერთი გარემოების გამოც. ხნით უფროსი ქალის სიკვდილამდე უცვლელ დიასახლისად ყოფნის წესი უფრო ძველი მოვლენა ჩანს, ხოლო დიასახლისობაში მორიგეობის შემოღება უკვე დიდი ოჯახის რღვევის საფეხურზე გაჩენილ ჩვეულებად გამოიყურება. თუ დიდ ოჯახს ერთმამართველობა საგრძნობლად ახსიათებდა და ერთ-ერთ ასეთ ხელმძღვანელთაგანს საქალებო საქმეებში ხნიერი დედაცაი წარმოადგენდა, მისი დამლის საფეხურზე უკვე სადიასახლისო უფლების მორიგეობით გამოყენების ფაქტთან გვაქვს საქმე. ამდენად, ხეთან შედარებით ფშავში უფრო რელიეფური სიტყვადით აშკარავდება დიდი ოჯახის დაყოფის პროცესი პატარა ოჯახებად და მისი რღვევა იქ უფრო აღრეუნდა დაწყებულყო, ვიდრე ხევეში. ამის მაჩვენებელია ისიც, რომ ვაჟა XIX საუკუნის 80-იან წლებში ფშავში დიდ ოჯახებს ვეღარ ხედავს, მაშინ როდესაც ფშავის მეზობელ ხევეში არა თუ ხსენებულ ეპოქაში, არამედ შემდეგაც ასეთი ოჯახები, როგორც ძველი ყოფის გადმონაშთები, კვლავ განაგრძობდნენ არსებობას.

ვაჟას დაკვირვებით, თავის საქმეზე გაპიროვნებული იყო არა მარტო ოჯახის უფროსი პაპაცაი და დიასახლისი, არამედ ოჯახის სხვა დანარჩენი წევრებიც. შრომისუნარიან წევრთა შორის შრომის განაწილება ხორციელდებოდა სქესობრივ-ასაკობრივი პრინციპით. უფროს-უმცროსობას აქ განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა და ყველა საკითხში შეთანხმება ამის შესაბამისად ხდებოდა. უფროსის სიტყვა უმცროსისათვის კანონი იყო, ხოლო ძმებს შორის შრომის განაწილებას არსებული მდგომარეობა საზღვრავდა: „ორი ძმა რომ იყოს ოჯახში, ერთი მიდის ცხვარში, თრიალეთს და შირაქსა, მეორე უვლის შინაურობას, — თავისა და ძმის ცოლშვილსა“¹.

ცნობილია, რომ განუსაზღვრელი ზრდა არც დიდი ოჯახისათვის იყო დამახასიათებელი და რამდენიმე თაობის შემდეგ მისი შემადგენლობიდან ნაწილის გამოყოფა ცალკე ოჯახად დამკვიდრების მიზნით მთაშიც ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა. ეს პროცესი თუ დიდ ოჯახში შედარებით ნელი ტემპით მიმდინარეობდა და, ყოველ შემთხვევაში, ძმების გაყრა მამის სიცოცხლეში მაინც წარმოუდგენელი იყო, პატარა ოჯახისათვის ნიშნდობლივად უფრო სწრაფი სეგმენტაცია. ოჯახის დანაწევრების თავისებური წესი არსებობდა ვაჟას მშობლიურ ფშავშიც, რაზედაც პოეტი სათანადო

ლო ცნობებს გვაწვდის. მას გარკვეული აქვს, რომ გაყრის საქმეს აქ სოფლის კეცები აწესრიგებენ. ხალხის მიერ ნდობით აღჭურვილი ამ პირების გადაწყვეტილება შეურყეველია და ყველასათვის ერთნაირად მისაღებო. ისინი ხელმძღვანელობენ საოჯახო სამართლის ადამობრივი ნორმებით, რომლის თანახმად „მშობლებს მიეცემა, სრული წილის გარდა, 10 ძროხა „სამარხად“, უფროს ძმას მიეცემა „საუფროსო“ ერთო თუძანი. თუ რომელიმე ძმა დასაქორწინებელია, იმას ეძლევა, სრული წილის გარდა, ხუთი ძროხა „საქორწილო“ დასაქორწინებლად. ქალი თუ არ გათხოვდებოდა და მამის სახლში მოინდომებდა დარჩომას, ეძლეოდა საყუთრებად დედის სათაფრო“¹.

როგორც ვხედავთ, ფშავში ოჯახის ყველა წევრის დამყოფილება ხდებოდა მისი მდგომარეობის შესაბამისად. აქ გათვალისწინებული იყო პირველ რიგში მოხუცი მშობლების ეკონომიური უზრუნველყოფა. უნუგეზოდ არც ქალი იყო დატოვებული ფშავში. „ქალი უძრავი ქონების მემკვიდრედ არ არის აღიარებული მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გათხოვილია; უკეთუ რჩება გასათხოვარი მამის სახლში, მაშინ ეძლევა მას მამისულის მხოლოდ ნახევარი წილი“². ამასთან ერთად მის ხელშეუხებელ საყუთრებად ითვლებოდა დედის სათაფრო (დედის მიერ მზითეთთან ერთად ქმრის ოჯახში მიტანილი ქონება — ძირითადად პირუტყვის სახით), მაგრამ „ყაცი როდესაც უმემკვიდრედ კვდება, იმისი ქონება მამაკაცებს, მის თუნდ შორეულს ნათესავს ეკუთვნის; მემკვიდრეობა მამაკაცზე მოსდევს“³. ასეთ შემთხვევაში გაუთხოვარი ქალი თუ დედის სათაფროსა და მამისულის ქონების ნახევრის მიღების უფლებით სარგებლობს, გათხოვილი ქალის მიერ მემკვიდრეობის მიღება გამორიცხული იყო.

ვაჟასდროინდელ ფშავში ოჯახის გაყრისას ჩვეულებისამებრ პირობის ქალადი იწერებოდა და ყველაფერი დოკუმენტურად ფორმდებოდა. ასეთი ქალადი დაიწერა თვით რაზიკა-შვილების ოჯახის გაყრის დროსაც, რომლის ერთ-ერთი მოწილე ვაჟა-ფშაველაც იყო. რაზიკა-შვილების გაყრა მოხდა მათი მშობლების გარდაცვალების შემდეგ. 1891 წლის მარიაშობისთვის 16-ს შეადგინეს რა პირობის ქალადი. ძმებმა [გიორგი, ლუკა (ვაჟა), ნიკო (ზაჩანა), თედო, სანდრო] მამისეული ქონება გაიყვეს. ეს დოკუმენტი საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც აქ ნაჩვენებია უძრავ-მოძრავი ქონების

¹ ვაჟა-ფშაველა, „ხევესურული ქორწილი“. ტ. VII, გვ. 11.

¹ იქვე, გვ. 63.

² იქვე, გვ. 267.

³ იქვე, გვ. 63.

თანასწორად განაწილების წესი. ამავე დროს ნახვევებია ისიც, რომ ქონების ნაწილი გაუყოფელი რჩებოდა ძმების საერთო საჩვენებლობაში. ეს ეხებოდა უმთავრესად იმ მიწებს, რომლებიც მათ ფშავის ფარგლებს გარეთ ჰქონდათ¹. აღნიშნული ვითარება მაჩვენებელია იმისა, რომ ვაჟა არა თუ აღწერდა ფშავში არსებულ ასეთ ჩვეულებებს, არამედ თვითონაც ამ წესებს ემორჩილებოდა და თავისი მეზობლებივით გლახურ ცხოვრებას ეწეოდა. ამ მხრივ საოჯახო ყოფის ვაჟასეული აღწერილობაც მნიშვნელოვანი და სანდო პირველწყაროა ქართული ეთნოგრაფიისათვის.

თავის ნაწერებში ვაჟა დიდ ადგილს უთმობს მთელთა ეთნოგრაფიულ ყოფაში დიდხანს შემონახული თემური წყობილების გადმონათხების აღწერას. მისი ცნობით, მთელი ფშავი 12 თემისაგან (თვითელი ასეთი თემი ერთ საგვარეულოს წარმოადგენდა) შედგებოდა, ხოლო ხალხური მმართველობის მორგანზებელ ცენტრად ლაშარის ჯვარი ითვლებოდა. ფშავში ამ ყველაზე დიდი სალოცავის „საბჭიო“ სკამზე ძველად ე. წ. „თავხევისბერი“ მჯდარა, რომლის მეთაურობით ამ კუთხის მნიშვნელოვანი საქმეები იჩჩეოდა.

საყურადღებოა ის გარემოება, რომ 12 თემად არსებული 12 საგვარეულოს გამეორთიანებელი ტერიტორიული (სოფლის) თემის მმართველობაში „თავხევისბერობის“ უფლებით გოდერძაშელის საგვარეულო სარგებლობდა². ეს ფაქტი თავისთავად სოფლის თემში წარმოქმნილი უფლებრივი პრიორიტეტის მაჩვენებელია, რასაც საფუძვლად უნდა დასდებოდა ხსენებული გვარის განსაკუთრებული დამსახურება აბორიგენი მოსახლეობისა თუ საქართველოს ცენტრალური ხელისუფლების წინაშე. უფრო კი საგულისხმოა პირველი შესაძლებლობა, ხოლო თუ გოდერძაშელების დაწინაურება ცენტრიდან მოხდა, მათი მოქმედება უსათუოდ მეთემეების ინტერესებთან და თემური მმართველობის პრინციპებთან იქნებოდა შეთანხმებული. თემისადმი დაპირისპირების შემთხვევაში გოდერძაშელები თავხევისბერობას არა თუ მემკვიდრეობით შეინარჩუნებდნენ, თემთან ბრძოლაში დამარცხდებოდნენ კიდევაც.

უფრო მეტიც, ხევისბერობა უცილობლად თემური ტრადიციებისადმი ერთგულ სამსახურს გულისხმობდა, ხოლო მასთან ერთად ყველა რიგითი მეთემე სასტიკად ებრძოდა სოფლის თემში კლასობრივი ჩაგვრის დანერგვის ცდას. ფშავ-ხევსურეთის შეუპოვარი წინააღმდეგობა

ერისთავების მიმართ სწორედ აღნიშნული ვითარების დამადასტურებელია. ვაჟა თვითონვე ვაუწყებს, თუ როგორ ცდილობდნენ არაგვის ერისთავები ამ კუთხის დამორჩილებას და როგორი თავგამოდებით იცავდნენ თავიანთი მმართველობის ძისტიემას უბატონობას მიჩვეული მთიელები. ვაჟას თავის ეთნოგრაფიულ წერილებში აღწერილი აქვს ზურაბ ერისთავის წინააღმდეგ იმ ბრძოლის მძაფრი სურათი, რომელიც ზურაბის სასტიკი დამარცხებით დამთავრდა³. ერისთავის ამ მარცხის შემდეგაც ვაჟა თავის მშობლიურ კუთხეში ხელაქს სოფლის თემს, რომელსაც ხევისბერი მეთაურობს და რომლისთვისაც უცხოა ბატონ-ყმობა.

ვაჟა-ფშაველა სხვა წერილშიც აღნიშნავს, რომ არა თუ ზურაბთან ბრძოლის ეპოქაში (XVII საუკუნე), არამედ XIX საუკუნეშიც კი „ფშაველ გლეხთა ცხოვრება შედარებით ბარელებისასთან სრულიად სხვა ნიადაგზეა აღმოცენებული“⁴. ამ თავისებურებათა მასაზროვებელ ფესვებს ვაჟა ისტორიული წარუღისა და სოციალურ-ეკონომიური ურთიერთობის წიაღში ეძებს. მან კარგად იცის, რომ მთისა და ბარის საზოგადოებრივ-ეკონომიური განვითარების დონე სხვადასხვაგვარი იყო. მისი მართებული შეხედულებით, საქართველოს მთიანეთის მკვიდრთა ცხოვრების ხასიათს აპირობებდა ირსებული ეკონომიური მდგომარეობა; კერძოდ, ხევსურეთში მიწების სიმცირე და ამით გამოწვეული ეკონომიური სიციფროვე მიაჩნდა ვაჟას მოსახლეობის გამრავლების ცუდი მაჩვენებლისა და ნაკარბი მოსახლეობის საქართველოს სხვა რაიონებში გადასახლების საპირობების მიზეზად⁵.

ვაჟა თუ ასეთ მდგომარეობას ხელაქს XX საუკუნის დასაწყისში, სულ სხვა ვითარება ეხატება მას XIX საუკუნის წინარე ეპოქაში. ვაჟას დაკვირვებით, ხევსურეთი ძველთაგანვე წარმოადგენდა ჩვენი სამშობლოს საიმედო ბურჯს ჩრდილოეთ საზღვარზე, ხოლო საპირო შემთხვევაში დამრტყმელი რაზმები აქედან ბარისკენაც მოეშურებოდნენ. ცენტრალური ხელისუფლება ხევსურთა დამსახურებას სათანადოდ აფასებდა. „საქართველოს მეფენი სამაგიეროს უხდიდნენ ხევსურებს, ხარჯს არა სთხოვდნენ, უყავებდნენ და საზრდოს ბარიდან უზუანდინენ. ხევსური ნებაყოფლობით ერთ მოვალეობას პირნათლად ასრულებდა. ეს მოვალეობა იყო მტერთან ბრძოლა. შეატყობინებდნენ თუ არა, მტერი შემოესია ქვეყანას და

¹ იხ. ს. ყუბანიევილი, ვაჟა-ფშაველა, 1937, გვ. 226—228.
² ვაჟა-ფშაველა, ტ. VII, გვ. 63.

³ იქვე, გვ. 123.
⁴ იქვე, გვ. 265.
⁵ გაზეთი „ისარი“, 1907 წ., № 87.

გელიო, ხეესური იმ წუთშივე აისხამდა ხილ-
აბჯარსა და მიეშურებოდა ბარისაყენ¹.

აქედან ნათელია ვაჟს შეხედულება ხეესუ-
რების წარსულ ისტორიულ ვითარებაზე. ძველ
ხეესურეთში იგი ხედავს სოფლის თემს, რომ-
ლისთვისაც უცხოა კლასობრივი ჩაგვრა, შინა-
ექსპლოატაცია და სახელმწიფო ბეგარა. ცენტ-
რალური ხელისუფლებისადმი ხეესურთა ვალ-
დებულება გამოხატულებას პოულობდა ერთ-
გულ სამხედრო სამსახურში. ასეთი ურთი-
ერთობა იმან კი არ შექმნა, რომ ხეესურეთი,
ჩვენს ქვეყნის ეს ერთი პატარა კუთხე, ფეო-
დალური საქართველოს ხელისუფლებისათვის
აუღებელი ციხე იყო, არამედ თვით ხეესურე-
თის ეკონომიურმა მდგომარეობამ. საქართვე-
ლოს ხელისუფალნი დარწმუნებულნი იყვნენ
იმაში, რომ ხეესურეთს საექსპლოატაციო არა-
ფერი გააჩნდა და, ამდენად, კლასობრივი დი-
ფერენციაციისათვის ეკონომიური ბაზა იქ არ
არსებობდა. ამანვე განაპირობა არაგვის ერის-
თავების უკანდახევა, თორემ თავიანთ პოლი-
ტიკაზე ასე იოლად ისინი ხელს არ აიღებდნენ
და პირველი მარცხის შემდეგაც შეეცდებო-
დნენ ხეესურეთის დამორჩილებას, თუკი იქ
საექსპლოატაციოდ ხელსაყრელ ეკონომიურ
მდგომარეობას დაინახავდნენ.

აღნიშნული გარემოების გამო, ბართან შე-
დარებით ნაკლებად განვითარებულსა და ეკო-
ნომიურად ჩამორჩენილ მთაში სოციალური
ურთიერთობაც სპეციფიკურ მდგომარეობას
ინარჩუნებდა. ამ მხრივ გამოინაყლისს არც
ფშავი წარმოადგენდა და აქაც მკვეთრი სო-
ციალური დიფერენციაციისა და კლასობრივი
ჩაგვრის ნაცვლად თემური წყობილების ფარ-
გლებში ვითარდებოდა ცხოვრება. ვაჟა მართე-
ბულად შენიშნავდა: „ფშაველის ქვედა ბატონ-
ყმობის მძიმე უღელს არ გაუხრებშია; ფშაველ-
მა არ იცოდა, როგორც დღესაც არ იცის,
ბატონ-ყმობა რა იყო, — რა ავლა-დიდების
პატრონი, ან რა ცოდვა-მადლის ჩამდენი“².

ამ დებულებას ვაჟა კვლავ ისტორიულ მოვ-
ლენებზე დაკვირვებით აჩაბუთებს. ფშავშიც
ფეოდალური რეჟიმის დანერგვის ცდის თარი-
ხად საბავს XVII საუკუნეს, როდესაც ერის-
თავმა მთას აქტიურად შემოუტრია, მაგრამ „ამ
ცდამ იმას ფუქვად ჩაუარა: მთის ხალხმა დიდი
წინააღმდეგობა გაუწია, რამდენჯერმე იგი
თავის „ახნაურებით“ დამარცხდა და რაკილა
ეერაფერს გახდა, თავის წადილზე ხელი აიღო“³.

ასეთივე ბედის მძიმებლად მიაჩნია ვაჟას
ვინმე ფუძნარელი ჰავეჟაძე, რომელიც ერის-

თავსავით ამოდ გაჩვილა. აღნიშნული ვითა-
რების დამამტკიცებელ საბუთად ვაჟას „აქვე
მოპყავს ხალხური პოეზიის რამდენიმე დამაჯე-
რებელი ნიმუში“¹.

ამგვარად, ვაჟა ფშავში ხედავს უბატონო
საზოგადოებრივ ურთიერთობას. არსებული მო-
ნაცემების შესწავლის საფუძველზე იგი ღრმად
დარწმუნებულია, რომ თუშებთან და ხეესუ-
რებთან ერად ფშაველებაც მტკიცედ შეინარ-
ჩუნეს თემურა მმართველობა და სასტიკი წი-
ნააღმდეგობა გაუწიეს ფეოდალური ჩაგვრის
დანერგვის ცდას. მაგრამ ყოველივე ეს იმას
როდი ნიშნავს, თითქოს ფშავი თუ სხვა მთიან
ი კუთხეები იზოლირებულ მდგომარეობაში
იმყოფებოდნენ. ისინი, მართალია, კლასობრივ
ჩაგვრის წინააღმდეგ იბრძოდნენ, მაგრამ სა-
ქართველოს დამოუკიდებლობას, მის მთლიანო-
ბას ყოველთვის მდგრად იცავდნენ გარეშე
ძალის ხელყოფისაგან. სოფლის თემის წევრე-
ბი აეწეოდნენ მეფის სამსახურს², მონაწილე-
ობას იღებდნენ „ლაშქრობა-ომიანობის დროს“,
მაგრამ თავისუფლად იყვნენ მებატონეებისაგან
და ამ თავისუფალს ცხოვრებას თავისი წეს-
წყობალება ჰქონდა და აქვს დღესაც“³.

თემური წყობილების გადმონაშთების კვლავ
არსებობის პირველ ნიშნად პოეტს მიაჩნდა
მიწების საზოგადო მფლობელობის წესი, რა-
ზედაც ის ვერცლად მოგვიტხრობს სტატიამში
„სოცია რამ გლეხთა ყოფა-ცხოვრებაზე ფშავ-
ში“⁴.

თემური წყობილების გადმონაშთების წყებას
განეკუთვნება აგრეთვე ეთნოგრაფიულად საინ-
ტერესო ისეთი მოვლენები, როგორიც იყო
სისხლის აღების სავალდებულო ჩვეულება,
ხალხური ადათობრივი სამართალი, პირიქე-
ბის უფლებრივი მდგომარეობა და საზოგადოე-
ბასთან მისი დამოკიდებულების ხასიათი, მრავ-
ალმხრივ საყურადღებო ხალხური დღეობები,
ნაირფეროვანი რწმენა-წარმოდგენები და მის-
თანანი, რასაც ვაჟა ფართოდ გვაცნობს თავის
ნაწერებში. მაგრამ ყოველივე ამის აქ განხილ-
ვა შეუძლებელია. წერილის განსაზღვრული
მოცულობის გამო თავს ვიკავებთ მთელი რიგი
ისეთი საკითხების მიმოხილვისაგანაც, როგო-
რიცაა მეურნეობის ადგილობრივი ფორმები,
ჩაქმულობა და შეიარაღება, მთური ტიპის
სახლი და მისი შიდამოწყობილობა, სამეურ-
ნეო, საკულტო და საფორტიფიკაციო ნაგებო-
ბანი, ხალხური გადმოცემები, მიცვალებულის
კულტი და მრავალი სხვა, რაზედაც ვაჟას
შემოქმედება გარკვეულ პასუხს იძლევა და
რასაც უღაოდ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება

¹ ვაჟა-ფშაველა, ტ. VII, გვ. 162 — 163.

² იქვე, გვ. 265.

³ იქვე, გვ. 226.

¹ იქვე, გვ. 266.

² იქვე, გვ. 267.

ქართული ეთნოგრაფიის ისტორიის შესწავლისათვის.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ეთნოგრაფიულ ყოფაში დამოწმებულ ფაქტებს ვაჟა ისტორიულ ასპექტში განიხილავდა. ყოფილან გამქრალ სიძველეთა აღსადგენად იგი იყენებდა ზეპირ ხალხურ ცოდნასა და ისტორიულ წყაროებს, ხოლო გადმონაშთის სახით შემონახულ მოვლენებს აფიქსირებდა უშუალო დაკვირვების გზით, როგორც ნამდვილი მემბრტიანე. ამიტომაც, რომ ვაჟას შემოქმედებაში რელიეფური სიცხადითაა ასახული ეთნოგრაფიული გადმონაშთების თანდათანობითი კვდომის პროცესი ახალი სახელმწიფო სისტემის, ბურჟუაზიული წყობილების მომძლავრებასთან დაკავშირებით. მისი „თიანური ფელტრნი“, „ჩივილი ხმლისა“, „ივანე კოტორაშვილის ამბავი“, „დროშა“ და სხვა ნაწარმოებები გვიჩვენებენ იმ მწვავე ბრძოლის სურათს, რაც წარმოებდა თემური წყობილების გადმონაშთების მქონე მთასა და იქ შექრილ ახალ ძალას შორის. ამ ბრძოლამ გამოძახილი ჰპოვა იდეოლოგიის სფეროშიც, როდესაც ქრისტიანული ეკლესიის მესვეურნი ძალ-ღონეს არ იშურებენ, რათა კულტის მსახური ხევისბერ-დეკანოზები

განდევნონ, ხატების ნაცვლად ეკლესიები გაავრცელონ და მლოცველთაგან მიღებული შემოსავლით ჯიბე გაისქელონ. მღვდლებს მხარს უმაგრებენ სხუადასხვა ჯურის ჩინოვნიკებიც. მათი შეთანხმებული ბრძოლის მიზანია ახალი სისტემის საბოლოოდ განმტკიცება მთაში, სადაც ძველად „მხოლოდ არაგვი სჩქედდა და მის ჩქეფას ჯიხვი უგდებდა ყურს“, ხოლო ვაჟას ეპოქაში იქ უკვე „ჩოთყის მარცლების წკაპა-წყუპი გაისმის“.

ყოველივე ამის გათვალისწინების შემდეგ, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ვაჟა ყოველ ეთნოგრაფიულ მოვლენას განიხილავდა მის მოძრაობაში, ისტორიული ცვლილება-განვითარების პროცესში და არასოდეს არ წარმოგვისახავდა უცვლელ, სტატიკურ მდგომარეობაში.

ეთნოგრაფიული მასალების ღრმა ცოდნა, თემატიკის ნაირსახეობა, საკითხების მიწიდიველად გადმოცემის შესაანაშნავი უნარი და მოვლენის ისტორიულ ასპექტში ხედვა — აი ვაჟას, როგორც ეთნოგრაფის დიდი ღირსება. ვაჟას ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობა ქართული ეთნოგრაფიის მდიდარი საუნჯეა, რომლის ღირსეულად შეფასება მომავალში ჩვენნი საპატიო ამოცანაა.

